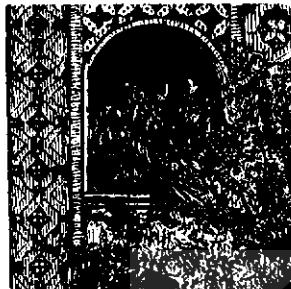

مدارس علمیه کاشان

(قرن پنجم تا پانزدهم هجری)

محمود طیار مراغی

مرکز تحقیقات کاپیویر علوم اسلامی

علیهم اللعنة! ^۳ یاد کرده است. یکی دیگر از مخالفین نیز نوشته است: «رافضی بیشتر عوان باشد و در شهرهایی که بدیشان موسوم است چون کاشان و ... هرگز علم دین نخواندند مگر تازی و اشعار عرب ... جمع روافض را بها نبود چون قم و کاشان و آبه ... نه شرع را قوتی باشد و نه مسجد‌هایشان را نوری ^۴ ». ***

تا پیش از سال ۴۵۹ هـ که اولین مدرسه نظامیه در بغداد گشایش یافت، تعلیم و تربیت طلاب و دانشجویان در مساجد و منازل دانشمندان صورت می‌گرفت. و پس از شروع مدرسه‌سازی در ایران، کاشان جزء اولین شهرهایی بود که مدارس آباد، زیبا و پررونق در آن ساخته شد. علت این امر وجود وزیران بزرگ و دولتمردان باکفایت و لایق دولت سلجوقیان بود که از این سرزمین برخاسته بودند. عبدالجلیل رازی، تویسته کتاب نقض، در جواب ناصبی متعصبی که نوشته بود: «وگر تبع و قلم به دست رافضیان بودی همه مدرسه‌ها خراب کرده بودندی و منبرها برگرفته و مسلمانی را

سرزمین کاشان که به حق لقب «دار المؤمنین» را یافته است، از اولین سالهای ورود اسلام به ایران، مذهب تشیع را برگزید و در زمرة چند شهر انگشت شمار شیعی پیش از صفویه به شمار است. در این میان تمام مدارس کاشان - به استثنای دو مورد، عمادیه و خواجه تاج الدین - از مراکز نشر معارف شیعی بوده و اساتید و دانش پژوهان شیعه مذهب در طول قرون متتمادی در آن به تدریس و تدرّس اشتغال داشتند.

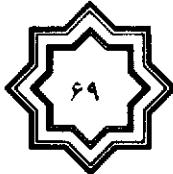
کلیه مورخان اسلامی، کاشان را از مراکز شیعه نشین ایران به حساب آورده‌اند. یاقوت حموی می‌نویسد: «و اهلها کلهم شیعة امامية^۱ ». عبدالجلیل رازی (قرن ششم هجری) نیز چنین می‌نگارد: «به قم و کاشان و آبه همه فتاوی و حکومات بر مذهب صادق و باقر(ع) باشد و قاضی علوی یا شیعه باشد^۲ ». در مقابل، مخالفان تشیع نیز سخت به این شهر و دیگر بلاد شیعه نشین تاخته‌اند؛ از جمله محمدبن علی راوندی (قرن ششم هجری) که از متعصبان سنی است، از شیعیان این شهر با عنوان «رافضیان کاشان

۱. یاقوت حموی، معجم البلدان، ج ۴، ص ۳۳۶.

۲. عبدالجلیل رازی فروینی، نقض، تحقیق محمد ارمومی، ص ۴۵۹.

۳. محمدبن علی راوندی، راحة الصدور و آبة السرور، ص ۳۱۴.

۴. نقض، ص ۱۹۴ - ۴۳۵.

جمال جمله اعیان حضرت، اسماعیل و گر ز مذهب او یک صحیفه نشر کنند تهی شود همه عالم ز فتنه تعطیل^۹ در کتاب نقض هم از مدرسه ایشان نام برده شده است: «و خال ایشان صفوی الدین کاشی معمار مدرسه صفویه کاشان^{۱۰}.» سرانجام صفوی الدین کاشی به دست غلامی نصرانی شربت شهادت نوشید.

۲. مدرسه خواجہ معین الدین کاشانی

بنیانگذار این مدرسه مختص الملوك معین الدین ابونصر احمد بن فضل بن محمود کاشی، وزیر لایق و برومند سلطان سنجر، بود: پدرش عبدالله بن فضل از زهاد و عباد وقت بود و اوقاتش به طاعات مخصوص، و پسران را از مباشرت اعمال دیوانی و ملابست اشغال سلطانی پیوسته تحذیر کردی.^{۱۱}

وی در طول وزارت کوتاه خود به خلاف وزرای سلفش، بسیار محبوب شاه سلجوقی بود و در این مدت آثار خیر و نام نیکو به یادگار گذاشت و بقاع خیر بسیار در ممالک بنا فرمود... و مدارس و مصانع و روابط که در اقالیم شرق و غرب احداث فرموده است بر کمال علو همتش دلیل واضح [است]^{۱۲}. خواندمیر هم اقدامات وی را چنین برمی شمارد:

و معین الدین کما ینبغی در تنظیم امور ملک و حال سعی نموده، در ارتفاع اعلام عدل و انصاف و انتسخ ارقام ظلم و اعتساف، غایت جد و اهتمام را به جا آورد و در اقطار بلاد و اطراف امصار، مدارس و خوانق (خانقاها) و اربطه (رباطها) و بقاع نقاع بنا کرد و قرای معمور و مستغلات موفور از خالص اموال خویش خریده وقف نمود.^{۱۳}

از جمله آن اقدامات، بنای مدارس باشکوه و بسیار زیبایی بوده که در شهر خود کاشان تأسیس کرد و محل رفت و آمد و تحصیل و تدریس علماء و طلاب بود. در وقف نامه مسجد عمادی کاشان که در سال ۸۷۷ هـ نگاشته شده است، از مدرسه خواجہ معین الدین نام برده شده است:

... محدود بر زمین وقف مدرسه صاحب اعظم سعید مغفور خواجہ معین الدین احمد و به زمین ورثه جناب...^{۱۴}

با توجه به اینکه خواجہ معین الدین در سال ۵۲۱ هـ

نگذاشتی که شربتی آب خورده^{۱۵}؛ به مدارس معمور و پررونق کاشان اشاره کرده، می نویسد: پس عاقل داند آن کس که مدرسه کنند مدرسه نکند و آن کس که منبر فروزد منبر نسوزد، هر رباطی و مدرسه‌ای و منبری که رفع ترو عالیت و نیکوتراست همه خواجه‌گان شیعه کرده اند و مدرسه صفوی الدین و مجده‌الدین (در کاشان) و رباطهای معین الدین (ابونصر کاشانی) و غیر آن که روشنتر است از آفتاب، اگر ما به تحصیر و تعدید مدارس سادات مشغول شویم در بلاد خراسان و... و بلاد عراق [عجم] چون قم و کاشان و آبه که مدارس چند است و کی بوده است و او قاف چند دارد طومارات کتب خواهد^{۱۶}. به هر حال آنچه در این مکتوب می‌آید، نام و یاد مدارسی است که در طول هزار سال (قرن پنجم تا پانزدهم هجری) در دارالمؤمنین کاشان دایر بوده و در کتب تاریخی بدانها اشاره شده است و ما آنها را در سه بخش به ترتیب قرون خواهیم آورد.

الف. قرن پنجم و ششم هجری

۱. مدرسه صفویه (= صفویه)^{۱۷}

بانی این مدرسه صفوی الدین ابوطاهر اسماعیل کاشی مشاور باکفایت و شیعی مذهب سلطان ملکشاه سلجوقی و خواجہ نظام الملک طوسی بود که به واسطه محبوبیت زائدالوصف «عزیز الحضرة و ناصح الملک» لقب گرفته بود. با اینکه تصدی وزارت شاهان سلجوقی چندین بار به او پیشنهاد شد، ولی او هر بار طفه رفت و تنها به یاری و همکاری محدود با خواجہ طوسی بسته کرد.

وی دایی مختص الملک، معین الدین ابونصر احمد بن محمود کاشی (شهادت ۵۵۲ هـ) بود و بر اثر تربیت و مراقبت او، به وزارت دولت نیرومند سلطان سنجر رسید. صفوی الدین ضمن دستیاری خواجہ نظام الملک طوسی در ساختن مدارس نظامیه و سایر مکانهای خیریه، خود نیز در این زمینه پیشگام بود:

از جمله مدرسه‌ها و دارالشفاهای متعددی که صفوی الدین در کاشان، ابهر، زنجان، گنجه و اران انشاء کرد یکی هم مدرسه صفویه و کتابخانه معتبری با متعلقات در کاشان بود.^{۱۸}

امیر معزی، امیرالشعرای سلجوقی، از جمله مدارسان و شاگردان او بوده و بسیار او را ستوده است: صفوی حضرت و شاه جهان ابوطاهر

۵. همان، ص ۴۲۵.

۶. همان، ص ۴۲۵.

۷. صاحب نقض از این مدرسه یک بار با عنوان صفویه (نقض، ص ۱۹۹) و بار دیگر با نام صفویه (نقض، ص ۲۲۲) یاد کرده است.

۸. ناصر الدین منشی کرمانی، نسائم الاسمار من لطایم الاخبار، تحقیق جلال الدین محدث ارمی، ص ۶۵.

۹. دیوان امیر معزی، ص ۴۵۲.

۱۰. عبدالجلیل رازی، نقض، ص ۲۲۲.

۱۱. منشی کرمانی بزدی، نسائم الاسمار من لطایم الاخبار، ص ۱۷۳.

۱۲. همان، ص ۱۷۵.

۱۳. خواندمیر، حبیب السیر، تحقیق دکتر محمد دیربیسیانی، ج ۳، ص ۵۱۴.

۱۴. فرهنگ ایران زمین، با کوشش ایرج افشار، ج ۵، ص ۳۷.

حیات گفت.^{۱۹}

۴. مدرسه مجده

این مدرسه و دارالعلم عظیم اسلامی به دست باکفایت عالم متوفی، عابد، زاهد و فاضل دانش دوست و هنرپرور، مجده الدین ابوالقاسم عبیدالله بن فضل بن محمود قاسانی بن نهاده شد.

وی ثروت بیکران و بمحاسب خود را در راه اطعام فقرا و مساکین و دستگیری بیچارگان و تهییه جهیزیه دختران بی پدر مصرف نمود، چنان که سید ابوالرضاء ضیاء الدین راوندی می گوید:

اعان به الارامل واليستامي
على ازمات دهرهم الفروس
وزوجهن بالاكفاء حتى
جلامن ماله الفي عروس
يعنى زنان بيوه و يتيمان را بر سختيهای
روزگار و مشکلات زندگی ياري کرد و از مال و
ثروت خود دو هزار عروس را به تزویج هم کفوان
آنان درآورد.^{۲۰}

وی مدارس و مساجد ساخته، رباطها و کاروانسراها بن نهاده، قناتها احداث کرده و چاههای بی شمار آب پدید آورده و رودها روان ساخت. دیوار و برج و باروی بسیار محکم و استوار به دور شهر کاشان کشیده و بیمارستان معروفی در آن سامان بربان نمود. هنگامی که ملک سلجوقی بن محمد بن ملکشاه سلجوقی در سال ۵۲۳ هـ کاشان را به محاصره خود درآورد و تصمیم بر قتل مردم و نهب اموال اهالی شهر گرفت، مجده الدین با تقدیم ۷۰۰۰ دینار طلای سرخ از ثروت خود، لشکریان او را به بازگشت راضی ساخت:

حامى على قاسان حتى انتاشها
من ناشبات مخالف الدؤبان
فتداركتها رحمة مجده
فاضت على الاوطان والقطان

وبسبعة الآلاف منها فتكهم
واعاذهم من ذلة و هوان^{۲۱}
یکی از آثار معروف و مشهور مجده الدین در دیار خود بنای مدرسه عظیم «مجده» بود که ریاست علمی آن را به شخصیت برجسته و پرنفوذ آن روزگار، مولانا سید ضیاء الدین ابوالرضاء فضل الله بن علی راوندی قاسانی سپرده بود؛ و بدین جهت گاهی مدرسه به این دانشمند هم متسب شده است. مرحوم سید علیخان کبری می نویسد:

سید فضل الله راوندی را مدرسه عظیمی در

به دست فدائیان اسماعیلی به شهادت رسیده است، معلوم می شود این مدرسه بیش از سه قرن و نیم به حیات علمی خود ادامه می داده است. خواجه معین الدین از مددوحان شاعران پرآوازه ای چون سنایی غزنوی، امیر معزی و محمد ابیوردی بود. وی شیعی مذهب بوده و بخلاف خواندمیر که او را سنی پنداشته است، عبدالجلیل رازی که معاصر او بود او را «پیری عادل عالم شیعی^{۱۵}» می داند.

۳. مدرسه و کتابخانه شرفیه

این مدرسه باشکوه و کتابخانه مجاور آن به دست شرف الدین ابونصر انوشیروان بن خالد فینی کاشی از اعاظم و اکابر وزرای آل سلجوقی بنیاد نهاده شد. وی در خاندانی شیعی مذهب در دوازدهم رب جمادی سال ۴۵۹ در شهر ری زاده شد و پس از تکمیل تحصیلات به جهت داشتن صفات نیکو و پسندیده و علم و دانش زیاد به وزارت دو پادشاه سلجوقی -سلطان محمود بن محمد و سلطان مسعود بن محمد- و خلیفه المسترشد بالله (مقتول در سال ۵۲۹ هـ) و مدفون در مراغه) گمارده شد. منشی کرمانی او را چنین می ستاید:

الوزير الامام العلامة شرف الدين الكاشي؛
خورشيد فلك وزارت و علامه وزراء دهر و يگانه
كباء دهر بود ... صورت و شكلی مقبول و هنر و
فضلى موفور داشت و تواضع و فروتنی او به
مشابه ای بود که در صدر دیوان به جهت کمتر
کسی، قیام تمام فرمودی. كتاب نفثة المصدور فی
صدور زمان الغفور و فتور زمان الصدور ساخته
اوست.^{۱۶}

عبدالجلیل رازی در اثر گرانسینگ خود از این مدرسه یاد کرده است: «مدارس بزرگ [کاشان] چون مدرسه... و شرفیه بازینت و آلت و عدّت و اوقاف و مدرس و ...^{۱۷}». مطابق گزارش هندوشاه نخجوانی این مدرسه و کتابخانه آن نزدیک به دویست سال فعالیت علمی داشته است:

غالب احوال او به مخالفطة افاضل و علماء
گذشتی و در کاشان مدرسه ای نیکو ساخت و
کتابهای بسیار بر آن وقف کرد و املاک همچنین،
و در سنه ۶۷۴ که این ضعیف به نیابت از برادر
خویش حکومت کاشان داشت، آن مدرسه و
کتابخانه عممور بود، اما اکون ماه محرم است سنه
۷۲۴ شنیدم که آن مدرسه خراب شد و کتابخانه
برافتاد...^{۱۸}

شرف الدین انوشیروان کاشی در سال ۵۳۲ هـ بدروز

۱۵. عبدالجلیل رازی،
نقض، ص ۹۷.

۱۶. ناصر الدین منشی
کرمانی، نسائم الاسفار،
ص ۱۸۳.

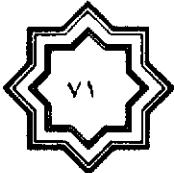
۱۷. عبدالجلیل رازی،
نقض، ص ۱۹۸.

۱۸. هندوشاه نخجوانی،
تجارب السلف، تحقیق عباس
اقبال آشتیانی، ص ۳۰۱.

۱۹. همان، ص ۳۰۲.

۲۰. دیوان ابوالرضاء
راوندی، تصحیح محدث
ارموی، ص ۶۰.

۲۱. همان، ص ۸۷.

- ۲۲. سیدعلیخان کبیر، الدرجات الرفيعة، ص ۵۰۶.
- ۲۳. دیوان ابوالرضا راوندی، ص ۱۹۶.
- ۲۴. عبدالجلیل رازی، تقصی، ص ۲۲۱.
- ۲۵. دیوان ابوالرضا راوندی، ص ۱۶۶.
- ۲۶. صاحب نقض از ابن مدرسه با نام عزیزیه و صاحب نسائم الاسحار با عنوان عزیزی نام برده است. رک: تقصی، ص ۱۹۹.
- ۲۷. منشی کرمانی، نسائم الاسحار من لطایم الاخبار، ص ۹۱.
- ۲۸. عبدالجلیل رازی، تقصی، ص ۲۱۱.
- ۲۹. دیوان ابوالرضا راوندی، ص ۴۸.
- ۳۰. متجب الدین بن بابویه رازی، الفهرست، تحقیق سیدعبدالعزیز طباطبائی، ص ۱۱۹.
- ۳۱. دیوان ابوالرضا راوندی، ص ۴۹.

یکصد و پنجاه سال پا بر جا بوده است. عبدالجلیل رازی نیز این مدرسه را در ضمن چهار مدرسه بزرگ کاشان که در سده ششم هجری فعال بودند، یاد کرده است. عزیز الدین کاشی به خاطر علاقه به اثابکان به همراه پسرش در قلعه همدان محبوس و در سال ۵۵۸۸هـ ق به قتل رسید.

مدارس پنجمگانه مذکور در سده ششم هجری به اوج و کمال علمی خود رسید و کاشان را به افتخار و شکوه علمی رساند. در این قرن اساتید برجسته و معروفی ظهور کردند که به ذکر نام تعدادی از آنان بسنده می شود:

۱. خاندان علمی قاضی عبدالجبار طوسی؛ این خاندان معروف که نقش بسیاری در رشد و اعتلای فرهنگ شیعی داشتند منسوب است به امام سعید زین الدین ابوعلی عبدالجبارین محمدبن حسین طوسی از اکابر علماء و فقهای شیعه. عبدالجلیل رازی می نویسد: «(از جمله علمای کاشان) قاضی ابوعلی طوسی به کاشان عالم و بزرگ و خاندان وی^{۲۸}.» وی در شوال سال ۵۲۹ وفات یافت و سه فرزند عالم و دانشور برجای گذاشت: شهاب الدین ابوالحسن محمد، فرزند ارشد قاضی عبدالجبار از بزرگان فقهاء و اساتید در کاشان بود و به تدریس و تربیت طلاب اشتغال یافت. سیدضیاء الدین ابوالرضا راوندی در رثایش سروده است:

ولهفی علی طول تدریس

صباح مسأله يحفد^{۲۹}
وی در عنوان جوانی پس از پدر بدروع حیات گفت.
جمال الدین ابوالفتح علی، متجب الدین رازی از وی با عنوانین «فقیه و جیه ثقة نزيل قاشان^{۳۰}» یاد کرده است.
خطیر الدین ابومنصور حسین فرزند سوم وی نیز از فقهاء به شمار می آمد.

۲. سیدفتح الدین پادشاه بن محمد علوی حسینی راوندی؛ از فضلا و فقهاء مقیم راوند که بسیار مورد توجه بزرگان عصر خود بود، سیدابوالرضا راوندی مرگ وی را که در سال ۵۲۹هـ ق واقع شد با خرابی و ویرانی راوند همسان می داند همچنان که کاشان را پس از وفات زین الدین قاضی عبدالجبار ویران می بیند:

خریبت بتاج الدین راوند وها

قاسان تخریب بعد زین الدین^{۳۱}

۳. سیدضیاء الدین ابوالرضا فضل الله راوندی قاسانی؛ وی از معرفترين و مشهورترین اساتيد زمان خود بود و ریاست مدرسه عظیم مجیدیه را به عهده داشت. شهرت علمی وی باعث کوچ و عزیمت دانش اندوزان از اطراف و اکناف به کاشان گردید از جمله آنهاست: شیخ

کاشان بود که برای او همتا و نظری در روی زمین یافت نمی شد، آنجا نشمینگاه علماء و فضلا و زهاد و حاجاج و خلق بسیاری از بندگان خدا بود.^{۲۲} و سیدابوالرضا راوندی در توصیف مدرسه چنین می سراید:

و مدرسه ارضهای کالسماء
تجلت علينا با فاقهها
و أصحابها كالشمس ما ينهم
تضئي الظلام با شرارقهها
يعنى مدرسة مجیدیه، مدرسه ای است که زمینش همانند آسمان، بیکران و وسیع است و با افقهای دور دستش بر ما آشکار شده است. صاحبیش همانند خورشید تابناک در میان ستارگان قرار گرفته و با اشراف و پرتوافشانی خود ظلمات را روشن می سازد.^{۲۳}

عبدالجلیل رازی می نویسد: و بعد از وی معین الدین ابونصر کاشی وزیر محتمل و برادرانش بهاء الدین و مجید الدین و آثار خیرات ایشان از مدارس و مساجد و پلها و رباطها (کاروانسراها) و مشاهد و رد مظالم و صلات که نوشتن آن در این کتاب احتمال نکند.^{۲۴}

«وفات مجد الدین کاشانی در روز جمعه ششم جمادی الثانی سال ۵۳۵هـ ق در کاشان واقع و پس از اقامه نماز توسط دانشمند بزرگ سیدفضل الله راوندی کاشانی در امامزاده بارگرسف کاشان به حاکم سپرده شد.^{۲۵}

۵. مدرسه عزیزیه^{۲۶} (= عزیزی)

این مرکز علمی در نیمه دوم قرن ششم به دست وزیر لايق و کارдан شیعی مذهب سلطان طغرل بن ارسلان سلجوقی، یعنی عزیز الدین بن رضی الدین اسعد کاشانی بنیان گذارد شد:

عزیز الدین کاشی از جهابذه صدور و اساتذه کتاب دیوان عراقین و صاحب مروت و همت عالی و خیر و دیندار بوده. از بقای خیر و ابواب البر که در بلاد عراق انشاء فرموده است مدرسه ای است در کاشان مشهور به مدرسه عزیزی و اکنون سمت خرابی و اندراس یافته (وی) در صنعت استیفا و انواع ضرب و قسمت و جبر و مقابله و دیگر اشکال (هندرسی) تبحیری تمام داشت.^{۲۷}

با توجه به اینکه نسائم الاسحار در سال ۷۲۵هـ نگارش یافته است و در همان ایام هم مدرسه رو به خرابی و ویرانی گذارده بوده معلوم می شود این مدرسه بیش از

دوشیزگان بی بضاعت و کفن و دفن اموات استفاده می شده است. در وقف نامه دارالسیاده کاشان که در نیمه ماه رمضان ۷۰۳ نگاشته شده، تأمین هزینه و مخارج دارالسیاده از درآمد موقوفات آن که سه دانگ از روستاهای بیدگل، مختص آباد و هراسکان بوده، قید شده است:

و امر المولی ان یعین للبقة من السادة اماماً...

یعنی متولی دارالسیاده مکلف گردید که برای بقیه امام جماعت از سادات و استادی که اطفال و فرزندان سادات را تعلیم دهد، مؤذنی برای اذان، پنج نفر حافظ قرآن برای تلاوت کتاب الهی و فراش و دربان و سقا و آشپز و ناظری که مراقب کارهای بقیه و تهیه کردن وسایل آشپزخانه، تعیین نماید.

و موظف شد در هر سال برای امام جماعت یکصد دینار رایج و برای استاد یکصد دینار و ... و نیز برای بیست طفل فقیر از سادات که به تعلیم قرآن و فraigیری شرایع اسلامی اشتغال دارند در هر سال ششصد دینار رایج برای تأمین مخارج آنها خرج شود و تولیت این وقف نامه به عهده مرتضی الاعظم و صاحب معظم نقیب الثقلاء جمال الملة و الدین مرتضی بن ضیاء الملة و الدین محمدبن محمد حسینی راوندی کاشی و پس از او بر عهده فرزندان ذکور او گذارده شد.^{۴۲}

این وقف نامه مهم توسط اعیان، بزرگان و رجال سیاسی و علمی عصر امضا و ممهور شده است؛ شخصیتی‌های همچون سعدالدین محمد ساوجی (وزیر)، خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی، تاج‌الدین علیشاه تبریزی، اصیل‌الدین حسن بن خواجه نصیرالدین طوسی.

۷. مدرسه عمادیه

این مدرسه در سال ۸۷۷ هـ ق به دست وزیر علم دوست و عالم نواز، سلطان جهان شاه قراقویونلو، یعنی خواجه عمادالدین محمدبن خواجه معین الدین شیلی شیروانی بنا نهاده شد. وی این مرکز علمی را در میان مجتمعه عظیم و پرشکوهی که شامل مسجد، دارالشفاء (بیمارستان)، کاروانسرا، خانقاہ، حمام و عمارت مخصوص ساعت وقت نما بود، در میدان معروف «میدان سنگ» بنا کرد و املاک خود را که شامل قنات، مزارع، اراضی و باغات، دکاکین و آسیا و غیره بود برای استمرار حیات علمی آن وقف نمود، چنان که در وقف نامه آمده یکی از مصارف موقوفات، این بود که «هر روزه در

منتجب الدین علی بن عبدالله بابویه رازی صاحب الفهرست، ابوسعید عبدالکریم سمعانی مروزی صاحب الانساب، سیدتاج الدین ابوتراب علی بن عبدالله فاضل متبحر زاهد، ابوجعفر محمدبن علی حلی فقیه صالح و تاج‌الدین ابوالفضل محمدبن فضل الله راوندی فرزند وی^{۴۳}.

۴. سیدابوالرضاء فضل الله راوندی از اکابر فقهاء دانشمندان شیعه بود، عبدالجلیل رازی می نویسد: «او مدرسی چون سید امام ضیاء‌الدین ابوالرضاء فضل الله بن علی الحسني عدیم النظر در بلاد عالم به علم و زهد». ^{۴۴} منتجب الدین رازی نیز از او با عنوان «علامه الزمان»، جمع علوّ النسب کمال الفضل و الحسب و کان استاذ ائمه عصره» یاد کرده است.^{۴۵}

۴. شیخ تاج‌الدین محمدبن محمد معروف به «شوشو» مقیم کاشان فاضل و فقیه^{۴۶}؛

۵. شیخ جمال‌الدین محمدبن حسین قاضی کاشان فاضل و فقیه و صاحب رسالت العقبه. وی نهج البلاغه را از حفظ داشت.^{۴۷}

۶. موفق‌الدین علی بن حسن بن زیارت احنفی مقیم کاشان فاضل ادیب و صالح^{۴۸}؛

۷. شیخ شمس‌الدین علی بن محمد الوشتوی مقیم کاشان، عالم فاضل فقیه^{۴۹}؛

۸. سیدکمال‌الدین احمدبن فضل الله راوندی عالم فاضل و قاضی کاشان^{۵۰}؛

۹. شیخ سیدالدین ابومحمد حسین بن حسین دوریستی مقیم کاشان فقیه و صالح^{۵۱}؛

۱۰. حکیم جمال‌الدین ابوسعید بن فرخان مقیم کاشان فاضل صاحب تصانیف متعدده.^{۵۲}

ب. قرن هفتم تا نهم هجری

۶. دارالسیاده غازانیه

در تاریخ آمده است: «به فرمان سلطان محمود غازان خان چند عدد دارالسیاده در شهرهای بزرگ چون کاشان و اصفهان و سیواس روم بنا نهادند و املاک بسیار بر آن وقف نمودند.^{۵۳}

این مرکز فرهنگی، چنان که از نام آن ییداست، به عنوان محلی برای نگهداری، آموزش و تربیت سادات آن شهر بنیان گذارده شد و از درآمد موقوفات آن برای اقدامات خیرخواهانه دیگری چون پرستاری و پذیرایی مسافران، آموزش یتیمان و بی‌سرپرستها، تدارک جهیزیه برای

۴۲. منتجب‌الدین بن بابویه رازی، الفهرست، ص ۱۸، ۱۱۵، ۱۱۴ و ۱۵۵.

۴۳. عبدالجلیل رازی، نفس، ص ۱۹۸.

۴۴. منتجب‌الدین بن بابویه رازی، الفهرست، ص ۱۴۴.

۴۵. همان، ص ۱۸۴.

۴۶. همان، ص ۱۷۶.

۴۷. همان، ص ۳۰.

۴۸. همان، ص ۱۳۶.

۴۹. همان، ص ۲۲.

۵۰. همان، ص ۵۱.

۵۱. همان، ص ۹۰-۹۱.

۴۲. ذیل جامع التواریخ رشیدی، حافظ ابرو، ص ۴۹.

۴۳. فرهنگ ایران زمین، ج ۴، ص ۱۲۳.

کتابخانه قیم و گرانبهای را بینان گذارد، از جمله شاگردان وی در این مدرسه فرزندش، ابوالمعالی علاءالدین فتح‌الله کاشانی و نوه‌اش ابوالعلاء وجیه‌الدین عبدالله کاشانی است. وی در همان ایام کتابخانه بزرگ و گران‌سنگی که به نام خاندان‌شان «فتحانیه» نامیده شد، بنیاد نهاد که تا حدود سیصد سال پس از آن دوام آورد. چنان‌که کتاب‌الایضاح فخر المحققین حلی که در حال حاضر در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود، به این کتابخانه تعلق داشت؛ و مهر یکی از توادگان رضی‌الدین عبدالملک قمی به سال ۱۱۳۲ هـ بر روی آن دیده می‌شود. و معلوم می‌شود که تا این تاریخ هنوز کتابخانه دایر بوده و بازم‌اندگان خاندان فتحانی آن را اداره می‌کرده‌اند، هر چند که در طی این مدت از سرنوشت مدرسه و حوزه علمی وی اطلاعی نداریم.^{۴۸}

۹. مدرسه خواجه تاج‌الدین

خواجه تاج‌الدین شیروانی برادر خواجه عمادالدین محمود شیروانی بود که در سده نهم همزمان با سلسله قراقویونلو می‌زیست، وی به همراه برادر عالم و فاضل دیگر ش خواجه زین‌الدین شیروانی در کاشان اقامات داشت. خواجه زین‌الدین، منارة معروفی که به نام «منارة خواجه زین‌الدین» معروف است، بنا نهاد و خواجه تاج‌الدین مسجد و مدرسه‌ای معروف در کنار بقیه‌ای که تاکنون «بقعه تاج‌الدین» نامیده شده است، بنیاد گذارد.

در مرآة قاسان آمده است:

خواجه تاج‌الدین بر سر مقبره یکی از امامزادگان و چند تن از دانشمندان و قاضیان خاندان غفاری دو گنبد رفیع و مناره و مسجد و مدرسه‌ای رفیع بنا نهاده و از هستی خود به یادگار گذارد که به مسجد مدرسه خواجه تاج‌الدین معروف است.^{۴۹}

این بقیه مدفن دو تن از امامزادگان به نامهای شاهزاده اسحاق و شاهزاده ابوطالب از فرزندان حمزة بن موسی کاظم(ع) است. قبور این دو به صورت بر جسته و با کاشی معرق زیبایی پوشیده شده و داخل صندوق مشبکی قرار گرفته است. این مسجد و مدرسه بر اثر مرور زمان و بخصوص با زلزله ویرانگر سال ۱۹۹۲ هـ از میان رفته و بجز دو گنبد آجری کوتاه که قرینه یکدیگرند و به بقیه خواجه تاج‌الدین معروف‌فند اثری باقی نمانده است.^{۵۰}

۱۰. مدرسه خان (= سید‌لطیف)^{۵۱}
این مدرسه به دست سید‌لطیف راوندی معروف به

مطبخ خانقه ده من آرد به آش و نان طبخ کنند^{۴۴}.

در زینت المجالس آمده است:

در فرش میدان کاشان که در میان بازار (قدیم) واقع است سنگ انداخته و بر چهار جانب آن عمارت‌های عالیه ساخته اند در یک حد ضلع مدرسه و دارالشفایی ترتیب داده اند و در مقابل آن بر ضلع دیگر خواجه عمادالدین شیروانی که بانی میدان و مدرسه مذکور است مسجدی وسیع بنا نهاد و بر ضلع غربی آن کاروانسرایی دیگر عمارت کرده...^{۴۵}

وقف نامه این مسجد و مدرسه که از دست تطاول روزگار سالم مانده در مجموعه به یاد ماندنی فرهنگ ایران زمین به طبع رسیده است، آنچه در بخش مربوط به مدرسه این وقف نامه بسیار جالب توجه است و از دقت نظر و درایت علمی واقف آن حکایت می‌کند، شرط واقف در مورد استفاده طلاب از امکانات مدرسه است:

... متولی خواجه کمال الدین حسین حافظ ... و آنچه از آنها زیاده باشد به دستور مذکور به مدرس و طلبه صرف کند و (واقف) شرط فرموده که مدرس هر شش ماه (یکبار) طلبه را امتحان کند و عزل و نصب طلبه متعلق به رای شریف مدرس باشد.^{۴۶}

میدان سنگ و بنایها و عمارت‌های اطراف آن تا اواخر سده دهم هجری در نهایت رونق و آبادی و از تفریح‌گاههای عمومی و دینی کاشان بوده، به طوری که پادشاهان صفویه به هنگام دیدار از کاشان به تماشی میدان و بازار رفته و جشن و چراغانی‌های مفصلی در آنجا برپا می‌کرده‌اند.^{۴۷} در سمت شمال میدان نیز در محل آرامگاه خواجه عمادالدین (متوفی به سال ۸۸۲ هـ) بنای بلندی ساخته شده بود که آثار آن تا اوآخر نیمة اول سده کنونی برپا بود، از بقیه عمارت‌های بناهای آن مجموعه عظیم، چیزی جز مسجد میدان معروف به «مسجد عمادی» و حمام آن باقی نمانده است.

۸. مدرسه فتحانیه

این مدرسه و حوزه علمی قبل از سال ۸۳۸ هـ به دست «ابوالفضل رضی‌الدین عبدالملک بن اسحاق فتحانی قمی» از دانشمندان شیعی مذهب بناشان گذارده شد. وی از تلامذه حله در عراق بود و از محضر اساتیدی چون فاضل مقداد سیوری، احمدبن فهد حلی، زین‌الدین علی استرآبادی استفاده کرد. وی اولین فرد از خاندان فتحانی قم بود که به کاشان کوچید و حوزه درسی بزرگ و

۴۴. همان، ج ۵، ص ۲۳۳-۲۲۴.

۴۵. حسن نراقی، آثار تاریخی کاشان و نظر، ص ۱۷ (به نقل از زینت المجالس).

۴۶. فرهنگ ایران زمین، ج ۵، ص ۳۲۲.

۴۷. حسن نراقی، تاریخ اجتماعی کاشان، ص ۹۲.

۴۸. آقابزرگ نهرانی، طبقات اعلام الشیعه، ج ۲، ص ۸۰، ۸۲، ۱۰۶ و ۱۸۰.

۴۹. عبدالرحیم سهیل ضرابی کاشانی، مراة قاسان، ص ۲۹۵، ج ۲.

۵۰. حسن نراقی، آثار تاریخی کاشان و نظر، ص ۱۳۰.

۵۱. این مدرسه به اعتبار اسم ولقب بانی به دو نام معروف شده است.

اشتغال داشت.
۶. رضی الدین عبدالملک بن اسحاق فتحانی قمی؛
بانی و مدرس مدرسه فتحانیه و صاحب کتابخانه قیم
«فتحانیه»^{۵۹}.

ج. قرن دهم تا پانزدهم هجری

۱۱. مدرسه حسینیه

استاد محمد تقی دانش پژوه در معرفی رساله جعفریه
محقق کرکی موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران
می نویسد:

در پایان نسخه آمده است: فرغ کتابتها صاحبها
العبد المذنب الخاطئ ... محمد بن عبدالرحیم بن
داود وسط لیله الاثین من اواسط شهر ربیع الاول
سنه ۹۲۸ هجری فی مدرسة الحسينیه الواقعه فی
بلدة فاسان حماها عن الحدثان حامداً مصلیاً^{۶۰}.
از این متن معلوم می شود که این مدرسه در اوائل قرن
دهم هجری نیز دائر و بربا بوده است و متأسفانه بعد از این
تاریخ اطلاع دیگری درباره این مدرسه در دست نیست.

۱۲. مدرسه میان چال

این مدرسه که در میان چهارسوق بازار کاشان واقع
است دارای صحن مسجد و حجراتی در اطراف آن برای
استفاده دانشجویان علوم دینی است؛ که از دیر زمان (عصر
صفویه) دائر و مورده استفاده علماء فضلا و طلاب بوده
است. این مسجد همچنین دارای شبستانی زمستانی است
که بر روی آب انبار بزرگ مدرسه ساخته شده و نیز
صاحب حوضخانه و سرداب بزرگ و معتری می باشد.
از آنجا که در زمان صفویه مساجد را بر روی سقف برکه و
آب انبارهای عمومی می ساختند، این مسجد را نیز از
یادگارهای آن دوران درخشان می دانند. شوالیه «شاردن»،
سیاح فرانسوی، در سفرنامه خود که مربوط به جریان
سفر او در سالهای ۱۰۷۵ تا ۱۰۸۱ هـ در عهد شاه
عباس دوم به کاشان است، از سه مدرسه فعال این شهر
یاد می کند که به نظر می رسد یکی از آنها همین مدرسه
«میان چال» باشد:

در خود شهر و حومه آن که زیباتر از خود شهر
است، مجموعاً شش هزار و پانصد خانه و چهل
باب مسجد و سه باب مدرسه و دویست امامزاده

«خان» فرزند سید رکن الدین محمد از نوادگان دانشور
سترگ سید ضیاء الدین ابوالرضا فضل الله راوندی (حیات
در قرن ششم هجری) بنا نهاده شد. از تاریخ بنا اطلاعی
در دست نیست؛ ولی مسلمانًا قبل از سال ۸۷۷ هـ بر پای
بوده است. چنان که در وقف نامه مسجد عمادی (میدان)
کاشان که در سال ۸۷۷ هـ نگاشته شده است، از این
مدرسه، نام برده شده است:

... وقف نمود واقف مذکور، جراه اللہ خیراً،
بر مسجد جامع ... نصفی شایع از عصارخانه
واقعه به مدینة الاسلام کاشان به بقعة شش تن به
حد بستان مدرسه خان و به حد سرای ورثة مرحوم
سید نظام الدین ...^{۵۲}.

این مدرسه مرکز تعلیم و تربیت طلاب علوم دینی و
سایر علوم بوده است، چنان که استاد محیط طباطبائی
نوشته اند از جمله مدرسین معروف این مدرسه،
غیاث الدین جمشید کاشانی (وفات ۸۳۲ هـ) ریاضیدان،
ستاره شناس و دانشمند معروف اسلامی بود که در آن به
تدریس علوم عقلی و ریاضی اشتغال داشت.^{۵۳}

سیدلطیف راوندی از مردان نیک و از دولتمردان معتر
آن عصر بود. چنان که دخترش، خانزاده خانم، را به عقد
نكاح شاه شجاع پادشاه معروف آل مظفر شیراز درآورد.
همچنین مجdal الدین مظفر کاشی، پیشکار و سپهسالار و
دلی شاه زین العابدین، پسر شاه شجاع که به هنگام فتنه
تیمور لنگ کشته شد، پسر سیدلطیف بود.^{۵۴}

در طول سه قرن هفتم تا نهم، استاد مبرز و مدرسین
ماهی امر تدریس و تربیت دانشجویان را عهده دار
بودند؛ از جمله:

۱. تاج الدین حسن بن حسین سرابشتوی کاشانی
(حیات سال ۷۶۲ هـ)؛ از شاگردان علامه حلی و مجاز
از طرف وی که در کاشان اقام افتاد.^{۵۵}

۲. بابا افضل الدین قرقی کاشانی (وفات ۷۰۷ هـ)؛
از حکماء و عرفای مقیم کاشان که به خاطر حضور وی در
کاشان این شهر از هجوم مغولان در امان ماند.^{۵۶}

۳. عبدالرازاق بن احمد کاشانی (وفات ۷۳۰ هـ)؛
عارف حکیم و دانشور معروف معاصر علامه حلی که در
کاشان سکونت داشت و حوزه درس بسیار گرمی در علوم
و معارف حکمی و عرفانی دایر ساخته بود.^{۵۷}

۴. زین الدین علی بن حسین سرابشتوی کاشانی؛
ساکن کاشان که از والد دانشمندش اجازه دریافت داشته
است.^{۵۸}

۵. غیاث الدین جمشید کاشانی؛ ریاضیدان و
اخترشناس معروف که مدتدی در مدرسه خان به تدریس

۵۲. فرهنگ ایران زمین، ج ۵، ص ۲۸۴.

۵۳. حسن نراقی، تاریخ اجتماعی کاشان، ص ۹۴.

۵۴. همان، ص ۶۵.

۵۵. طبقات اعلام الشیعه، ج ۳، ص ۳۸.

۵۶. همان، ج ۳، ص ۳۰.

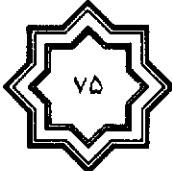
۵۷. همان، ج ۲، ص ۱۱۲.

۵۸. همان، ج ۴، ص ۹۳.

۵۹. همان، ج ۴، ص ۸۲.

۶۰. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه

تهران، ج ۵، ص ۱۸۴۲.

زد رقم کلک صباحی ز پی تاریخش
باد این مدرسه پیوسته مقام علماء^{۶۱}
(۱۱۸۲ هجری)

۱۴. مدرسه محمد صالح بیک

این مدرسه که توسط شخص خیر و نیکوکاری به همین نام ساخته شد، پس از زلزله ویرانگر ۱۱۹۲ هـ ق نخستین مدرسه‌ای بود که بر روی ویرانه‌های شهر بنا نهاده شد، و به نام بانی خود معروف گشت. این مدرسه تا اوائل دوره مشروطه آباد و دایر بود، ولی در ایام فترت و دوره چهارده ساله سرکشی و طغیان نایب حسین و یارانش، این مدرسه رو به ویرانی نهاد و چون در مسیر خیابان «فضل نراقی» قرار گرفت خراب شد و به جای آن دیبرستان نوبنیادی احداث گشت. این مدرسه در بین سالهای ۱۲۴۱ تا ۱۲۴۵ هـ ق، پذیرای شیخ اعظم علامه مرتضی انصاری (وفات ۱۲۸۱ هـ ق) بود و در این مدت از دریای فضل و دانش مجتهد بزرگ عصر مولی احمد نراقی (وفات ۱۲۴۵ هـ ق) بهره‌های فراوانی برد.

مرحوم نراقی این مدرسه را چنین توصیف می‌کند:
مدرسه به نام بانی آن محمد صالح بیک در دو طبقه دارای بیست باب حجره در چهار طرف که در قسمت تحتانی آنها سرداهی زیرزمینی ساخته شده بود و نیز باعچه مشجر باصفایی به عنوان چشم انداز حجرات با ایوان مرتفع و مدرس و حوض آب قرار داشت و در جلوی خان مدرسه نیز بازارچه مسقّفی با داکاکین جزو موقوفات مدرسه و مشهور به گذر صالح بیک واقع شده بود.^{۶۲}

۱۵. مدرسه درب یلان (= مصطفویه)

این مدرسه و مسجد همراه آن از آثار حاج میرمحمد علی کاشانی است. وی در سال ۱۲۳۶ هـ ق ساختمان آن را به پایان رساند. مدرسه در قسمت جنوب مسجد قرار داشت که به وسیله راهرویی به یکدیگر اتصال داشتند. در اطراف صحن آن دوازده حجره بنا شد و در قسمت جنوبی در مقابل جلوخان مدرسه، روی سردا بزرگ، ایوان مرتفعی با دو بالاخانه و گوشواره‌های آن ساخته شده بود. همچنین آب انبار و چاه آب و آبریزگاه نیز در محوطه جدایگانه‌ای احداث شده بود.^{۶۳}

این مدرسه با تعمیر و بازسازی که به همت آیت الله حاج سید محمد باقر مصطفوی صورت گرفته، دوباره رونق پیشین خود را بازیافته و در حال حاضر با نام جدید

وجود دارد.^{۶۴}

در حدود نیمة اول قرن سیزدهم، یکی از علمای شیراز به نام «آقامیرزا علی شیرازی» به کاشان نقل مکان نمود و پس از استقرار، این مدرسه را که بر اثر بی توجهی مردم آسیب دیده بود، تعمیر نمود و کرسی تدریس علوم اسلامی را در آنجا برپا نمود. پس از وفات وی فرزند عالم و دانشورش، مولی محمود و پس از وی به ترتیب: مولی زین العابدین، مولی محمد و مولی عبدالرسول کاشانی (وفات ۱۳۶۶ هـ ق)، تدریس و تربیت طلاب را در این مدرسه و مدارس دیگر عهده دار شدند. آیت الله العظمی حاج آقا رضا مدنی کاشانی فرزند مولی عبدالرسول کاشانی که از مراجع بزرگ و فقهای نامور معاصر بود، پس از تکمیل تحصیلات خویش در حوزه علمیه قم در سال ۱۳۵۲ هـ ق به کاشان بازگشت و حدود ۲ سال بعد، مدرسه مزبور را فعال کرده و به یکی از مراکز تدریس علوم اسلامی تبدیل نمود. از آن زمان تا زمان ارتحال معظم له، مقاطع مختلف مقدمات، سطوح متوسط و عالی توسط ایشان و عده‌ای از اساتید تدریس می‌شد. در حال حاضر این مدرسه تحت برنامه‌های حوزه علمیه قم قرار گرفته و با داشتن حدود ۸۰ نفر طلبه در زمرة مدارس فعال کاشان به شمار است.

۱۶. مدرسه رزاقیه

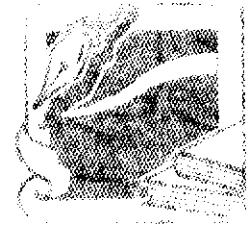
در زمان کریم خان زند فرمانروای کاشان شخصی به نام میرزا معزالدین محمد غفاری بود او عمری را با نکونامی و مردمداری به سر برد و کاشان را به شهری آباد و معمور تبدیل نمود:

بر زبان خلق عالم از وضعی و از شریف

نام دوران معزالدین محمد میرزا رود
پس از کناره گیری میرزا معزالدین از حکومت،
عبدالرزاق خان داماد و جانشین او گردید. او در طول دوران طولانی حکومت خود، اصلاحات زیادی در کاشان انجام داد و این شهر را در آبادانی و عمران زبانزد سال خاص ساخت. در زمان حکومت وی زلزله موحش سال ۱۱۹۲ هـ ق در کاشان روی داد و این شهر را به ویرانه‌ای تبدیل نمود، ولی با تلاش عبدالرزاق خان و بنای عمارت زیبا که بسیاری از آنان املاک موقوفی خود عبدالرزاق خان بود، این شهر دوباره روح حیات یافت.

از جمله پادگارهای وی بنای باشکوه مدرسه‌ای به نام «رزاقیه» بود که برای استفاده طلاب و دانش اندوزان علوم اسلامی در سال ۱۱۸۲ هـ ق بنا نهاده شد. صباحی بیدگلی تاریخ مدرسه را چنین سروده است:

۶۱. سیاحت نامه شوالیه شاردن، ترجمه محمد عباسی، ج ۳، ص ۸۲.
۶۲. دیوان صباحی بیدگلی، ص ۹۴.
۶۳. حسن نراقی، آثار تاریخی کاشان و نظری، ص ۱۹۶.
۶۴. همان، ص ۲۸۰.

«مصطفویه» به حیات علمی خود ادامه می‌دهد.

۱۶. مدرسهٔ سلطانیه (=امام خمینی)

این مدرسه باشکوه که از شاهکارهای معماری اسلامی به شمار می‌آید، به فرمان فتحعلی شاه قاجار (سلطنت ۱۲۱۲-۱۲۵۰ هـ) و با سپرستی میرزا ابوالقاسم اصفهانی، حاکم کاشان و معماری هنرمندانه «محمد شفیع»، در سال ۱۲۲۱ هـ پسنهاده شد و ساختمان نهایی آن در سال ۱۲۲۹ هـ به اتمام رسید. در بازدیدی که فتحعلی شاه در سال ۱۲۲۵ هـ از مدرسه و باغ شاه به عمل آورد، املاک و رقباتی هم از ملک شخصی خود طبق وقف نامه‌ای که ذکر خواهد شد، وقف این مدرسه نمود و تولیت موقوفات و ریاست و تدریس در آنجا را به علاقه‌مندان فقیه سترگ حاج مولی احمد نراقی (وفات ۱۲۴۵ هـ) واگذار کرد. این مرکز، بزرگ‌ترین مدرسه طلبه‌نشین کاشان تا سالیان اخیر بود:

صحن مدرسه به واسطه طرح عالی و نقشه مرغوب و وسعت فضا و منظره زیبای آن بسیار باصفاً و نشاط انگیز است و حتی می‌توان گفت کم نظیر واقع گشته است. جلو خان مدرسه سردری با کاشی کاری زیبا دارد که بر فراز آن ماذنه‌ای خوش ترکیب ساخته شده است. صحن و سرای وسیع مدرسه مریع مستطیل و برجها و جانب آن ۵۲ حجره و ایوان جلو حجره و صندوقخانه جداگانه‌ای برای هر یک بنا کرده‌اند. در وسط دو جبهه شمالي و جنوبي، در طول صحن مدرسه، دو تالار بزرگ برای تدریس و محل اجتماع و مباحثه طلاب بنا شده است و در هر یک از چهار زاویه آن هم، راهرو جداگانه به حیاط خلوتهایی دارد.

در جبهه غربی و مقابل سر درب ورودی ایوان بزرگ و مجلل جلو گنبد جلب توجه می‌کند، گنبد باشکوه آن با دو پوشش آجری مضاعف بنا شده و ارتفاع درونی آن تا کف زمین بر ۲۷ متر بالغ می‌شود. فتحعلی خان ملک الشعراي صبا، قصیده‌ای در توصیف مدرسه سروده که بر کتبه کاشی خشتی سه طرف ایوان جلو گنبد، نگاشته شده است.

کاشانه کاشان به چنین مدرسه آراست
کز عرصه آن حور ز فردوس در اکراه
جز حجله حوران بهشتیش نه امثال
جز پایه اجرام سماویش نه اشباء

این مدرسه پیرایه اتمام پذیرفت
و آوازه زیباییش افتاد در افواه
چون جست صبایش ز خرد مصرع تاریخ
گفتا که «بود مدرسه فتحعلی شاه»^{۶۵}
(۱۲۲۵ هـ)

چنان که ذکر شد، بانی مدرسه پس از اتمام ساختمان باشکوه آن، وقف نامه بلندبالایی تنظیم کرده و تولیت مدرسه را به فقیه نامور مولی احمد نراقی (وفات ۱۲۴۵ هـ) و پس از وی به اولاد دانشمندش واگذار نمود و برای ادامه و استمرار حیات علمی آن، موقوفات بسیاری تعیین نمود. از جمله حدود ۱۵۰ باب مغازه بازار کاشان که در مجاور مدرسه واقع است، حدود دو سوم اراضی زیدی و چند باب آسیاب در فین.

در مورد شرایط استفاده طلاب از مدرسه چنین آمده است:

از چهارده حجرهٔ شرقیه سمت مسجد دو حجرهٔ فوچانیه متعلق به دو مدرس و دو حجره به متولی و ناظر و ده حجره به طلاب شهر و حومه و چهل حجره دیگر مدرسه به غرباء می‌باشد. اگر احیاناً از چهل حجرهٔ غرباء حجرهٔ خالی بماند، متولی و مدرسین مأذونند که مدامی که طلبهٔ غریب نیامده باشد، به طلبهٔ بومی داده و همچنین به عکس دربارهٔ طلبهٔ بومی همین عمل را نمایند.

اگر طلبهٔ خواهند که در تابستان به جهت حرارت هوا درب حجره را بسته به سردسیر بروند تا سه ماه مأذونند که در حجره را بینند و اگر زیاده از سه ماه مسافت ایشان طول کشد، باید متولی و مدرسین در حجره را گشوده دیگری را در آنجا منزل دهند و از فصول ثلاثة دیگر که نه ماه باشد، چنانچه ضرورتی شرعی روی دهد که سفر نماید، مأذون هستند که زیاده از یک ماه در حجره را متفقل نمایند؛ اگر زیاده از مدت یک ماه بوده باشد، سر ماه، متولی و مدرسین در را گشوده حجره را به دیگری دهند.

طلبهٔ متوقفین حجرات باید مرتكب لهو و لعب نگشته اوقات خود را به بطالت و غفلت ضایع نسازند و اگر کسی به شرارت و مفسدہ انگیزی در میان طلبهٔ معروف و مذکور باشد، در مدرسه راه ندهند. سوای طلبهٔ از قبیل مذهب و صحاف و غیره را به حیلهٔ شرعی که کتاب حدیث فارسی بخوانند و در آنجا کسب نمایند، راه ندهند و همچنین مکتب داری به کسی ندهند که مانع مباحثه و مطالعه طلاب نشود.

مرحوم حسن نراقی مدرسه را چنین توصیف می کند:
 گنبد و بارگاه باشکوه آن به واسطه عظمت
 ساختمان و طرح عالی و نقشه‌بی نظر، مخصوصاً
 دقایق و فنون معماری اصیل ایرانی که در آن به کار
 گرفته شده است، یکی از مهمترین بنایهای نیمة
 دوم قرن سیزدهم است. مدرسه در صحن وسیع
 آن قرار دارد و صحن آن در دو طبقه ساخته شده.
 طبقه اول که هم کف با حوض و با غچه است و
 اختصاص به مدرسه دارد در سه طرف آن دوازده
 حجره با صندوقخانه و راهروهای جداگانه با یک
 مدرس بزرگ در وسط و چند انبصار در زاویه‌ها
 ساخته شده است ... ماده تاریخ و نام بانی و متولی
 با خط نستعلیق در کتبه‌ای دیده می شود:
 در زمان شاه بلندآقا بمال

شهریار زمین، خدیو زمان
 گشت کامل بنای این مسجد
 که مباراً بود زهر نقصان
 و چه مسجد که سجده گاه ملک
 و چه مدرس که روضه رضوان
 شد محمد تقیش بانی خیر
 عَمَّـر اللـه داره بجنان
 بهر فخر زمان و هادی خلق
 حافظ دین و حمامی ایمان
 شطری از جزوی فضل او دجله
 موجی از بحر علم او عمان
 مفسر الحاج و فخر دین، مهدی
 آن که قاصر ز وصف اوست زبان
 خواست تاریخ مسجد و مدرس
 گفت «حضرت» بدیهتا آسان:
 عجلوا بالصلوة قبل الفوت
 چهل و هفت از او بگیر و بخوان^{۶۷}
 (۱۲۴۸)

۱۸. مدرسه مسجد گذر باباولی

این مسجد زیبا که به عهد صفوی تعلق دارد در ایام
 خفغان رضاخان به علت سیاستهای ضد دینی و ضد
 روحاںیت وی از جمله مساجد متروک کاشان بود و بنا به
 گفته برخی شهود، شبستان و حجراتش جو لانگاه
 حیوانات! گشته بود. پس از تبعید عده‌ای از مراجع و
 فقهای نامدار نجف از سوی انگلیسها به ایران، و نیز تبعید
 دوباره ایشان به خاطر ناسازگاری با حکومت رضاخان به
 شهرهای گوناگون، شهر کاشان در سال ۱۳۱۹ هـ

۶۶. از فتوکی و فتنامه
 مدرسه سلطانی موجود در
 کتابخانه جعفری.
 ۶۷. حسن نراقی، آثار
 تاریخی کاشان و نظر،
 ص ۲۰۰.

طلبه‌ای که در آنجا هستند اگر در مدت یک سال
 در تحصیل علوم به تصدیق مدرسین و ارباب
 فقط از طلاب، ترقی برای آنها نسبت به سال
 قبل حاصل نشود متولی و مدرسین او را اخراج
 نمایند. دو نفر مدرسین که مقرر شده است باید
 یکی متصلی تصدی کتب نقلی و دیگری متصلی
 تدریس کتب عقلی و اگر هر دو جامع کتب عقلی
 و نقلی باشند، انساب و اولی خواهد بود، مدرسین
 مأذونند که هر گاه عذری داشته باشند یا سفری از
 قبل عتبات عالیات یا غیر آن داشته باشند، نایبی
 از برای خود مشخص و معین کرده خود اختیار
 سفر منظور نمایند. پیش نماز باید شخصی باشد
 که نزد مدرسین و طلاب مصدق العدالة
 باشد ...^{۶۸}.

این مدرسه باشکوه در عصر خفغان و تاریک
 رضاخانی تعطیل شد و بنا به گفته آیت الله صبوری قمی،
 موقوفات و حجرات مدرسه در دست هیأتها، بازاریان،
 اداره اوقاف و اداره فرهنگ قرار گرفته و حجراتش به
 صورت کلاس درس مختلط دانش آموزان، انبار
 مغازه داران و غیره درآمده بود. پس از تبعید رضاخان از
 ایران و ایجاد آزادی نسبی، معظم له که از جانب
 آیت الله العظمی بروجردی نماینده تام الاختیار در امور
 حوزه کاشان بود، پس از تعمیرات کلی مجددآ در آنجا به
 تدریس و تربیت طلاب علوم اسلامی پرداخت. از
 مهمترین اساتید این مدرسه از آن ایام تا حال می‌توان از
 حضرات آقایان سیدحسین مناقب، سید رضا علم‌الهدی،
 سید اسدالله خراسانی، شیخ مرتضی قاسمی و حسینی
 افغانی نام برد. در حال حاضر نیز تدریس سطوح متوسط
 و عالی توسط اساتید مختلف، و درس خارج فقه (كتاب
 الحج) توسط آیت الله شیخ جعفر صبوری قمی ادامه دارد.

۱۷. مدرسه آقابزرگ

این مدرسه و مسجد عظیم و باشکوه را به سال
 ۱۲۴۸ هـ حاج محمد تقی خان خانیان، برای اقامه
 جماعت و محل تدریس و بحث داماد دانشور و فقیه خود
 (مولی مهدی نراقی دوم) (وفات ۱۲۶۸) (وفات ۱۲۰۹ هـ) فرزند
 فیلسوف و مجتهد بزرگ عصر مولی مهدی نراقی اول
 (وفات ۱۲۰۹ هـ) ساخته شد. مولی مهدی نراقی که به
 خاطر تشابه اسمی با والد معظم خود به «آقا کوچک»
 معروف شده بود، پس از مسافرت محمدشاه قاجار در سال
 ۱۲۵۶ هـ به کاشان و ملاقات با وی از طرف محمدشاه
 به عنوان «آقابزرگ» ملقب شد.

دانشمندان عصر خود بود. وی در سال ۱۳۱۱ هـ در عراق زاده شد و دروس عالی دینی را از والد معظم خود، آقا ضیاء الدین عراقی، آقا سید کاظم بیزدی طباطبائی، آقا میرزا حسین نائینی و شیخ الشریعة اصفهانی فراگرفت؛ و به مقام منیع و رفیع اجتهد نائل گشت. و پس از بازگشت به ایران به تربیت شاگردان پرداخت که از جمله آنها می‌توان از امام خمینی(ره)، آیت الله داماد و آیت الله نجفی مرعشی نام برد. وفاتش در پنجم ربیع الاول ۱۳۷۹ هـ در کاشان واقع شد. این مدرسه در حال حاضر با نظرارت و اشراف آیت الله سید محمدی یثربی، امام جمعه محترم، در شمار فعالترین مدارس کاشان است.

۲۰. مدرسه آیت الله اعتمادی

این مدرسه که به دارالعلم اسلامی کاشان معروف است به همراه کتابخانه مجاور آن در منطقه مرکزی شهر در کنار بارگاه حضرت هارون بن موسی کاظم(ع) واقع شده است. این مرکز فرهنگی، توسط مرحوم آیت الله آقاسید عباس اعتمادی کاشانی (وفات ۱۳۷۵ هـ) در سال ۱۳۴۹ هـ پس از نهاده شد. معظمه با وجود مشکلات و موانع زیادی که ایادی حکومت طاغوت ایجاد می‌کردند، موفق به افتتاح مدرسه در سال ۱۳۵۰ هـ ش گردید. در حال حاضر این مدرسه با زیربنایی در حدود سه هزار مترمربع دارای ۳۰ حجره، کتابخانه کتب مرجع با بیش از پنج هزار جلد کتاب و سالن مطالعه و ییسم تأسیساتی و خدماتی و برنامه‌های کامپیوتری، از مدارس فعال کاشان به شمار می‌آید.

مرحوم آیت الله سید عباس اعتمادی، بنیانگذار دارالعلم اسلامی، در سال ۱۳۱۱ هـ در کاشان به دنیا آمد و پس از تحصیل سطوح عالی در کاشان و قم در دروس آیات عظام محقق داماد، محمدعلی اراکی، عبدالنبي اراکی، سید حسین بروجردی و گلپایگانی شرکت نمود و پس از هجرت به نجف اشرف به تکمیل تحصیلات عالیه خود در مجالس درس آیات عظام ابوالقاسم خویی، محسن حکیم، عبدالله شیرازی، سید محمد شاهروdi و سید جواد طباطبائی تبریزی پرداخت و به سال ۱۳۴۰ هـ ش به کاشان بازگشت و به تدریس و تربیت طلاب پرداخت. وی به هنگام بازگشت از سفر مشهد مقدس، در ۲۱ مرداد ۱۳۷۵ هـ ش به همراه فرزند روحانیش، بر اثر سانحه رانندگی به لقاء الله پیوست.

در طول چهار قرن اخیر اساتید معروف و نامداری به

پذیرای آیت الله شیخ مهدی خالصی زاده شد. وی پس از استقرار، مسجد گذر بابا را از آن حالت غربت به درآورد و پایگاه خود ساخت و از حجرات صحن مسجد به صورت مدرسه سود جست و عده‌ای از جوانان شهر را به عنوان طلبه و محصل علوم دینی پذیرفت. در همان اوان از آیت الله سید صدرالدین صدر از مراجع سه گانه قم، درخواست استاد و مدرس برای مدرسه نوپایش نمود و به دنبال این تقاضا آیت الله شیخ محمد جعفر صبوری قمی که از تلامذه آن مرحوم بود، در ربیع الاول سال ۱۳۶۳ به صورت داوطلب برای تدریس و اداره مدرسه عازم کاشان گشت و زیر نظر مرحوم خالصی زاده به تدریس علوم اسلامی و تربیت طلاب مستعد پرداخت. اندکی بعد مرحوم خالصی زاده که با آمدن مدرس جدید خیالش آسوده شده بود به سال ۱۳۶۲ هـ ش به صورت مخفیانه و شبانه از کاشان خارج شد.

استاد صبوری در طول سالیان مديدة با تحمل زحمات طاقت فرسا و سختیها و مشکلات فراوان در امر تدریس و تربیت طلاب، استقامت نمود. برخی از شاگردان ایشان در مدرسه مسجد گذر باباولی، عبارتند از: حضرات آیات و حجج اسلام راستی کاشانی، امامی کاشانی، حلیمی، تسلطی، اخوان مرعشی رفسنجانی، مقدسیان و ... استاد صبوری که خود صاحب ذوق شعری و فریحة ادبی است، درباره گذشته تاریک این مدرسه و دیگر مدارس کاشان گفته است:

بیا به مسجد بابا ولی بین که مزبله اش

امیر... او رانموده جایگه اش

دمی بیا و نگر در مدارس اش اکنون

خراب گشته و عبرت بگیر چون مجنون

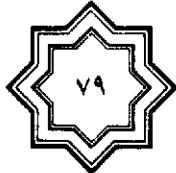
بزرگ مدرسه اش گشته مکتب اطفال

کلوب انجمان و حزب و دکه بقال

در سال ۱۳۵۷ هـ و همزمان با پیروزی انقلاب اسلامی، معظم له بر اثر اصرار شاگردان و اطرافیان، حوزه درسی خود را به طور کلی از مدرسه مسجد گذر باباولی به مدرسه عظیم سلطانیه انتقال داد؛ و پس از آن مدرسه مزبور تعطیل شد.

۱۹. مدرسه آیت الله سید علی یثربی

این مدرسه را در سال ۱۳۴۷ هـ ش / ۱۳۸۸ هـ آیت الله سید محمدی یثربی، امام جمعه محترم کاشان، برای یادبود و بزرگداشت برادر بزرگوار و معظم خویش، تأسیس و به نام همو نامگذاری نمود. مرحوم آیت الله العظمی سید علی یثربی از اعاظم فقهاء و اکابر

۱۵. آیت الله شیخ محمد جعفر صبوری قمی، دام
ظلله العالی.

منابع و مأخذ

۱. تاریخ اجتماعی کاشان، حسن نراقی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ج دوم، ۱۳۶۵ هش.
۲. تجارب السلف، هندو شاه نخجوانی، تحقیق عباس اقبال آشتیانی، تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۵۷ هش.
۳. حبیب السیر، خواندنیز، تحقیق دکتر محمد دیرسیاقی، کتابفروشی خیام، تهران، ۱۳۳۳ هش.
۴. الدرجات الرفيعة، سید علیخان کبر مدنی شیرازی، مؤسسه الوفا، بیرون، ج دوم، ۱۴۰۲ هش.
۵. دیوان ابوالرضاء راوندی، تحقیق جلال الدین محدث ارمومی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۳۴ هش.
۶. دیوان صباحی بیدگلی، مقدمه پرتو بیضایی، تهران، ۱۳۳۸ هش.
۷. دیوان امیر معزی، تحقیق عباس اقبال آشتیانی، تهران، ۱۳۱۸ هش.
۸. ذیل جامع التواریخ رشیدی، حافظ ابرو، تحقیق خانبابا بیانی، ج اول، ۱۳۱۷ هش.
۹. راحه الصدور و آیة السرور، محمد بن علی راوندی، تحقیق عباس اقبال، تهران، ۱۳۳۳ هش.
۱۰. سیاحت تامه شوالیه شاردل، ترجمه محمد عباسی، ۶ جلد، امیرکبیر، تهران، ۱۳۳۶ هش.
۱۱. طبقات اعلام الشیعه، آقا بزرگ تهرانی، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ج دوم، ۱۳۷۰ هش.
۱۲. فرهنگ ایران زمین، به کوشش ایرج افشار.
۱۳. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، محمد تقی دانش پژوه، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۰ هش.
۱۴. الفهرست، متجمب الدین بن با بویه رازی، تحقیق عبدالعزیز طباطبائی، مشورات مکتبه المروضیه، قم، ۱۴۰۴ هش.
۱۵. مرآة قاسان، عبدالرحیم سهیل ضرایب کاشانی، تحقیق الهیار صالح و ایرج افشار، تهران، ج دوم، ۱۳۴۱ هش.
۱۶. معجم البلدان، یاقوت حموی رومی، تحقیق فرد عبدالعزیز الجندي، بیرون، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ هش.
۱۷. نسائم الاسحاق من لطایم الاخبار، ناصر الدین منشی کرمانی، تحقیق جلال الدین محدث ارمومی، تهران، ۱۳۳۸ هش.
۱۸. نقض بعض مثالب الروافض، عبدالجلیل رازی قزوینی، تحقیق محدث ارمومی، تهران، ۱۳۳۱ هش.

۶۸. حسن نراقی، تاریخ اجتماعی کاشان، ص ۱۶۸.
۶۹. دیوان صباحی بیدگلی، ص ۱۳۵.
۷۰. مرتضی انصاری، زندگانی و شخصیت شیخ انصاری، ص ۱۹۵.
۷۱. ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵ و ۷۶. حسن نراقی، تاریخ اجتماعی کاشان، ص ۲۸۳.

امر تدریس علوم و فنون اسلامی و تربیت طلاب و دانش اندوزان اسلامی در کاشان اشتغال یافتند که در پایان این مکتب به معروفترین آنها اشاره می کنیم:

۱. فقیه فیلسوف و حکیم متأله مولی محسن فیض کاشانی (وفات ۱۰۹۱ هق)، داماد صدرالمتألهین شیرازی و مدرس حکمت متعالیه که شهرت علمیش، او را از هر گونه تعریفی مستغنى و بی نیاز می سازد.
۲. فیلسوف سترگ و اخلاقی بزرگ مولی مهدی بن ابوذر نراقی (وفات ۱۲۰۹ هق)؛
۳. میر عبدالرازاق بن محمد یوسف کاشانی (وفات ۱۰۷۶ هق) از شاگردان میر فندرسکی و از استاد فلسفه و حکمت^{۶۸}؛
۴. آقا صالح از اکابر علماء و حکماء کاشان (وفات ۱۱۹۷ هق)؛ صباحی بیدگلی در وصف او گفته است: آن که بود از رشح جام او ارسوطه جرمه خوار آن که بود از رشک نام او فلاطون خم نشین^{۶۹}
۵. مولی احمد نراقی (وفات ۱۲۴۵ هق)؛ از اعاظم فقهاء و دانشوران سده سیزدهم بود و حوزه درس وی در کاشان بسیاری از فضلا و علماء را به خود جلب کرد. از جمله آنان، می توان از شیخ الفقهاء علامه مرتضی انصاری (وفات ۱۲۸۱ هق) نام برد؛ که چندی در محضر وی به استفاده پرداخت.^{۷۰}
۶. میرزا ابوالقاسم نراقی (وفات ۱۲۵۶ هق)؛ فرزند دیگر مولی مهدی نراقی که پس از وفات برادرش مولی احمد نراقی مدرس حوزه علمیه کاشان بوده است.^{۷۱}
۷. میرزا مهدی نراقی دوم (وفات ۱۲۶۸ هق)؛ فرزند دیگر مولی مهدی نراقی اول، رئیس و مدرس ممتاز مدرسه آقابزرگ کاشان^{۷۲}؛
۸. میرزا ابوتراب نظری (وفات ۱۲۶۲ هق)، مدرس بر جسته مدرسه سلطانی^{۷۳}؛
۹. حاج میرزا فخر الدین نراقی (وفات ۱۳۲۵ هق)، مجتهد جامع و مدرس فقه و اصول^{۷۴}؛
۱۰. حاج میرزا حسین نراقی (وفات ۱۳۲۹ هق)، مجتهد و اصولی^{۷۵}؛
۱۱. آیت الله ملا حبیب الله شریف کاشانی (وفات ۱۳۴۰ هق)، صاحب تصانیف کثیره؛
۱۲. آیت الله آقا سید محمد علوی بروجردی (وفات ۱۳۶۲ هق)، مجتهد و استاد معروف در ادبیات عرب^{۷۶}؛
۱۳. آیت الله آقا سید علی پژویی (وفات ۱۳۷۹ هق)، فقیه و اصولی بزرگ؛
۱۴. آیت الله حاج آقارضا مدنی کاشانی، از فقهاء و مراجع مشهور معاصر، صاحب و مدرس مدرسة میان چال^{۷۷}؛